

کتب تفسیری صدر المتعالین

نوشته

دکتر علی نصیری

سرشناسه: نصیری، علی

عنوان و پدیدآور: مکتب تفسیری صدرالمعالمین / تألیف علی نصیری.

مشخصات نشر: تهران، بنیاد حکمت اسلامی صدرا، ۱۳۸۶.

مشخصات ظاهری: ۳۳۶ ص.

شابک: 978-964-7472-87-6

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

یادداشت: کتابنامه: ص. [۳۱۵]-۳۳۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.

موضوع: صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، ۹۷۹ - ۱۰۵۰ ق - نقد و تفسیر.

رده‌بندی کنگره: ۸ م ۶۵ ن/۱۱۲۱ BBR

رده‌بندی دیویی: ۱۸۹/۱

شماره کتابخانه ملی: ۱۰۲۹۱۹۳

مکتب تفسیری صدرالمعالمین

نوشته

دکتر علی نصیری

چاپ اول، تابستان ۱۳۸۶، ۲۰۰۰ نسخه

قیمت: ۳۸۵۰ تومان

نشانی: تهران، بزرگراه رسالت، روبروی ضلع شمالی مصلای بزرگ تهران،

مجمع امام خمینی (ره)، بنیاد حکمت اسلامی صدرا

صندوق پستی: ۱۵۸۷۵/۶۹۱۹، تلفن: ۸۸۱۵۳۲۱۰ و ۸۸۱۵۳۵۹۴ و ۸۸۷۳۴۶۸۹، دورنگار: ۸۸۸۳۱۸۱۷

کلیه حقوق، متعلق به بنیاد حکمت اسلامی صدرا است.

ISBN 978-964-7472-87-6

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۷۴۷۲-۸۷-۶

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱۳
اهمیت تحقیق.....	۱۶
پیشینه تحقیق.....	۱۸
روش و مشکلات تحقیق.....	۱۸
گزارش اجمالی فصول کتاب.....	۱۹
تقدیر و تشکر.....	۲۱
فصل اول: نگاهی به زیست‌نامه و اندیشه‌های صدرالمتألهین.....	۲۳
ادوار زندگانی صدرالمتألهین.....	۳۰
نگاهی گذرا به وضعیت سیاسی و فرهنگی دوران حیات صدرالمتألهین.....	۳۳
الف. وضعیت سیاسی عصر صدرالمتألهین.....	۳۳
ب. وضعیت فرهنگی دوران صدرالمتألهین.....	۳۵
اساتید صدرالمتألهین.....	۳۸
شاگردان صدرالمتألهین.....	۴۱
نگاهی کوتاه به آثار صدرالمتألهین.....	۴۳
شخصیت صدرالمتألهین از نگاه خود او.....	۴۵
صدرالمتألهین از نگاه دانشوران.....	۴۷
صدرالمتألهین و نقدها.....	۵۲
برخی از نقدها بر اندیشه‌های صدرالمتألهین.....	۵۸

۱. فقدان ابتکار و نوآوری در آثار صدرالمآلهین	۵۸
۲. ارائه اندیشه‌های مخالف با ظاهر شریعت	۵۹
۱ - ۲. وحدت وجود	۵۹
۲ - ۲. معاد مثالی	۶۰
۳ - ۲. انکار خلود کافران	۶۱
۴ - ۲. فرجام نیک فرعون	۶۲
۳. ستایش از عارفانی همچون ابن عربی	۶۲
۴. اتهام سرقت ادبی	۶۵
نقد‌ها در عیار نقد	۶۶
پاسخ از نقد نخست	۶۶
پاسخ از نقد دوم	۶۷
پاسخ از نقد سوم	۶۹
پاسخ از نقد چهارم	۷۰
فصل دوم: آشنایی با تفسیر و شیوه تفسیری صدرالمآلهین	۷۳
گزارش مجلدات تفسیر القرآن الکریم	۷۳
ترتیب زمانی تدوین تفسیر	۷۴
چاپهای تفسیر و کارهای انجام یافته بر آن	۷۶
انگیزه تدوین تفسیر: یأس از ناکارآمدی فلسفه و رویکرد عاشقانه به قرآن	۷۶
تمجید از تفسیر القرآن الکریم از زبان مؤلف	۸۴
منابع تفسیر صدرالمآلهین	۸۵
تفسیر صدرالمآلهین، تفسیر یا تحمیل یا تطبیق؟	۸۷
دلایل اهمیت این پرسش	۸۷
بررسی سه دیدگاه: تفسیر یا تحمیل یا تطبیق درباره تفسیر صدرالمآلهین	۹۱
دیدگاه نخست: تفسیر صدرالمآلهین تفسیر است نه تطبیق یا تحمیل	۹۱
دیدگاه دوم: تفسیر صدرالمآلهین تحمیل است نه تفسیر یا تطبیق	۹۴

دیدگاه سوم: تفسیر صدرالمتألهین تطبیق است، نه تفسیر صرف و نه تحمیل...	۹۹
روش تفسیری صدرالمتألهین	۱۰۶
۱. تفسیر آیه‌ای یا پیکره‌ای آیات	۱۰۸
۲. توجه به مباحث ادبی	۱۰۹
۱ - ۲. مباحث لغوی آیات	۱۰۹
۲ - ۲. مباحث نحوی آیات	۱۱۱
۳. اهتمام نسبی به اسباب النزول	۱۱۲
نکات دانستنی درباره اسباب النزول	۱۱۳
نمونه‌هایی از تبیین اسباب النزول در تفسیر القرآن الکریم	۱۱۶
۴. توجه به قرائات قرآن	۱۱۷
۵. استناد به تفسیر صحابه و تابعان	۱۲۱
۶. اهتمام به دیدگاه سایر مفسران	۱۲۴
کاستیهای تفسیر صدرالمتألهین	۱۲۵
۱. ناهمگونی	۱۲۶
۲. اطناب	۱۲۶
۳. تکرار	۱۲۶
۴. انعکاس مباحث غیر ضروری یا غیر مفید	۱۲۷
۵. استناد به شواهد غیر متقن	۱۲۷
فصل سوم: علوم قرآنی از نگاه صدرالمتألهین	۱۲۹
۱. ماهیت وحی	۱۲۹
مفهوم وحی	۱۳۰
ماهیت وحی از نگاه روایات	۱۳۱
ماهیت وحی از نگاه صدرالمتألهین	۱۳۴
مراتب و مراحل وحی	۱۳۸
نمودار مراتب و مراحل وحی و ارتباط وحیانی	۱۴۰

قرآن وحی کتابی و کلامی	۱۴۰
تحلیل دیدگاه صدرالمتألهین درباره وحی	۱۴۲
۲. حقیقت ماورایی قرآن	۱۴۶
ثمرات اعتقاد به برخورداری قرآن از حقیقت ماورایی	۱۴۷
دیدگاه صدرالمتألهین درباره حقیقت قرآن	۱۵۰
نکات برگرفته از گفتار صدرالمتألهین درباره حقیقت ماورایی قرآن	۱۵۵
۳. ظاهر و باطن قرآن	۱۵۸
مفهوم ظاهر و باطن	۱۵۸
دیدگاه صدرالمتألهین درباره ظاهر و باطن قرآن	۱۶۰
۴. اعجاز قرآن	۱۶۳
۵. سایر دیدگاههای قرآن‌شناختی صدرالمتألهین	۱۶۵
۱ - ۵. جامعیت قرآن	۱۶۵
۲ - ۵. نظم آیات و سور	۱۶۵
۳ - ۵. تحریف‌ناپذیری قرآن	۱۶۶
فصل چهارم: مبانی فهم و تفسیر آیات از نگاه صدرالمتألهین	۱۶۷
۱. نقش روایات در تفسیر قرآن	۱۶۷
کارکرد روایات در تفسیر صدرالمتألهین	۱۶۹
دیدگاههای حدیثی صدرالمتألهین	۱۷۱
۱. عدم حجیت خبر واحد در مباحث اعتقادی	۱۷۱
۲. ضرورت تناقض‌زدایی از محتوای روایات	۱۷۴
۳. ضرورت ابهام‌زدایی و شبهه‌زدایی از روایات	۱۷۷
آسیب‌شناسی کارکرد روایات در تفسیر صدرالمتألهین	۱۸۰
نخست: ضعف و ارسال بسیاری از روایات مورد استناد	۱۸۰
نمونه‌هایی از روایات ضعیف در تفسیر صدرالمتألهین	۱۸۱
۱. حدیث «كنت كنزاً مخفياً»	۱۸۱

۲. روایت آفرینش زن از استخوان چپ مرد	۱۸۲
۳. روایت قدم گذاشتن خداوند در جهنم و پایان پذیرفتن عذاب کافران	۱۸۲
۴. روایت جای گرفتن ارواح مؤمنان پس از مرگ در چینه دانه‌های مرغان	۱۸۳
۵. مقام «کن» برای اولیاء الهی	۱۸۴
دوم: اعتناء فراوان به روایات عامه	۱۸۵
۲. نقش مراتب فهم در تفسیر قرآن	۱۸۶
تفاوت انسانها، ضرورت آفرینش	۱۸۶
تفاوت استعداد انسانها از نگاه صدرالمتألهین	۱۸۶
صدرالمتألهین و تقسیم مفسران به مفسران قشرگرا و حقیقت‌گرا	۱۸۷
بررسی چند نمونه از تفاوت تفاسیر براساس تفاوت مراتب فهم	۱۹۰
۱. حروف مقطعه و مفسران قشرگرا	۱۹۰
۲. تمثیل حالت منافقان	۱۹۰
۳. تفسیر «وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ»	۱۹۱
۴. تحقق کنونی قیامت	۱۹۲
۵. استمرار تعلیم پیامبر ﷺ	۱۹۳
نکات برگرفته از نگرش صدرالمتألهین درباره مراتب فهم قرآن	۱۹۶
۳. نقش ذوق و مکاشفه در فهم و تفسیر قرآن	۱۹۷
بررسی مفهوم کشف، ذوق و شهود	۱۹۷
ارائه ناپذیری و خطاپذیری کشف و شهود	۱۹۹
معیارهای تمییز مکاشفات صحیح از مکاشفات ناصحیح	۲۰۰
جایگاه ذوق و مکاشفه در تفسیر صدرالمتألهین	۲۰۱
۴. ضرورت استناد به ظواهر آیات در تفسیر قرآن	۲۰۷
ضرورت استناد به ظواهر از نگاه اخباریان و اصولیان	۲۰۷
بررسی نمونه‌هایی از استناد به ظواهر در تفسیر صدرالمتألهین	۲۱۰
۱. مفهوم «فی» در آیه «لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ»	۲۱۰
۲. مفهوم «لعل» در آیه «لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ»	۲۱۲

۳. ممنوعیت حمل علم بر معلوم در آیه «وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ...» ۲۱۴..
۴. آیه «كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ» و مسخ حقیقی..... ۲۱۶
۵. مفهوم آفرینش آسمانها و زمین در شش روز..... ۲۱۹
۶. مفهوم تسبیح موجودات..... ۲۲۱
- نتیجه بررسی نمونه‌ها..... ۲۲۳

- فصل پنجم: گرایش عرفانی در تفسیر صدرالمآلهین ۲۲۵
- مفهوم گرایش عرفانی ۲۲۶
- تفسیر عرفانی از نگاه صاحب نظران ۲۲۹
- تفسیر عرفانی در ارزیابی معتدلانه ۲۳۵
- معیارهای تفسیر عرفانی صحیح ۲۴۰
- نقد و بررسی نمونه‌هایی از تفسیر عرفانی در تفسیر صدرالمآلهین ۲۴۲
۱. مفهوم مشابَهت روزی بهشتیان با روزی دنیوی آنان ۲۴۲
۲. آسمانهای هفتگانه همان مراتب هفتگانه نفس ۲۴۸
- ضعفهای تفسیر عرفانی ارائه شده ۲۵۰
۳. ازدواج میان عقل و نفس ۲۵۲
- نکات قابل استفاده از گفتار صدرالمآلهین ۲۵۴
- ضعفهای تفسیر عرفانی ارائه شده ۲۵۵
۴. تفسیر باطنی ورود به قریه و حطه گفتن ۲۵۸
- شواهد صحت این تفسیر عرفانی ۲۶۰
۵. مفهوم خارج شدن از قبور پس از نفخ صور ۲۶۱
- شواهد امکان صحت این تفسیر عرفانی ۲۶۳
۶. تفسیر باطنی، «نکس در آفرینش» ۲۶۴
- نکات مستفاد از گفتار صدرالمآلهین ۲۶۵
- ضعفهای تفسیر عرفانی «نکس در آفرینش» ۲۶۷
۷. تفسیر عرفانی تجافی شب‌زنده‌داران ۲۶۹

۲۷۰	۸. مشی در مساکن بمعنای حسن‌گرایی
۲۷۴	۹. تفسیر باطنی قرض الحسنه
۲۷۶	۱۰. تفسیر باطنی ولدان مخلدون (پسران جاودان)
۲۷۸	نتایج بررسی گرایش عرفانی در تفسیر صدرالمتألهین
۲۸۱	فصل ششم: گرایش فلسفی در تفسیر صدرالمتألهین
۲۸۱	مفهوم گرایش فلسفی
۲۸۲	جایگاه فلسفه و فلاسفه از نگاه صدرالمتألهین
۲۸۸	نقد و بررسی نمونه‌هایی از تفسیر فلسفی در تفسیر صدرالمتألهین
۲۸۹	مبحث نخست: خداشناسی
۲۸۹	۱. براهین اثبات صانع و برتری برهان صدیقین
۲۹۱	نکات قابل استفاده از گفتار صدرالمتألهین درباره براهین اثبات صانع
۲۹۳	۲. شناخت اسماء و صفات الهی
۲۹۸	مبحث دوم: معادشناسی
۲۹۸	۱. خلود و جاودانگی کافران در آتش جهنم
۳۰۶	نقد دیدگاه صدرالمتألهین درباره عدم خلود کافران در عذاب الهی
۳۰۸	۲. معاد جسمانی
۳۱۵	فهرست منابع

پیشگفتار

«تفسیر القرآن الکریم» یکی از بهترین و غنیترین تفاسیر شیعه است که به خامه فیلسوف و عارف پرآوازه یعنی صدرالمتألهین در سده یازدهم هجری فراهم آمده است. این تفسیر هفت جلدی که به سوره فاتحه و بخشی از سوره بقره (تا آیه ۶۵)، آیه الكرسي، آیه نور و شماری از سوره های قرآن همچون سوره یس، سجده، حدید و... اختصاص یافته، بسیاری از معارف ژرف در زمینه علوم و معارف قرآن و نیز مبانی تفسیر را در خود جای داده است؛ و بدون تردید اگر صدرالمتألهین در کنار اجتناب از اطناب در برخی از مجلدات^۱، توفیق تکمیل آن را می یافت - چنانکه آرمانش بود - در صدر تفاسیر شیعه بلکه تفاسیر فریقین جای می گرفت. اندیشه های ژرف قرآنی که عموماً بصورت غیر منظم در این تفسیر انعکاس یافته، چنان بلند و تحسین برانگیز است که در تفاسیر همسانی همچون تفسیر مفاتیح الغیب رازی، روح المعانی آلوسی، و تاحدودی المیزان علامه طباطبائی دست نیافتنی است. مطالعه مباحث این کتاب که به انعکاس بخشهایی از این اندیشه ها پرداخته صدق مدعای ما را تأیید می کند. بگمانم دو عامل در غنا و ژرفا بخشی به این تفسیر تأثیر داشته است:

(۱) ر.ک: فصل دوم، آشنایی با تفسیر و شیوه تفسیری صدرالمتألهین؛ کاستیهای تفسیر صدرالمتألهین.

عامل نخست: صدرالمتألهین - چنانکه در بررسی ادوار زندگی او خواهیم آورد^۱ - زمانی به تفسیر قرآن روی آورد که سالیان متمادی به بررسی، تحقیق و تدریس اندیشه‌های فلاسفه و عرفای پیش از اسلام و پس از آن، و نیز اندیشه‌های متکلمان اسلامی اشتغال داشته؛ و دانش بس گرانی در این عرصه‌ها اندوخت. او همچنین با بهره گرفتن از دانش حدیثی شیخ بهاء الدین عاملی و سید ماجد بحرانی با شرح مبسوطی که بر بخشهایی از اصول کافی نگاشت، دانش نقلی را در کنار دانش عقلی به کمال رساند. و پیداست ترجمان اندیشه مفتری با چنین غنای اندیشه، از گستره و ژرفا برخوردار خواهد بود.

عامل دوم: صدرالمتألهین از آغاز تحصیل تا پایان عمر در سایه تربیت علمی و عملی اساتید عارفی همچون میرداماد، با شیفتگی و صفناپذیر به سیر و سلوک معنوی و تحمل ریاضتهای شاق و تطهیر باطن روی آورد. تحمل دوران طولانی عزلت همراه با سیر و سلوک در کهک قم بدور از تمام غوغاهای اجتماعی و هفت بار تشرف به خانه خدا با پای پیاده از نشانه‌های آشکار در حیات ملاصدرا برای اثبات این مدعاست.^۲ چنانکه بی مقدار دانستن تمام علوم ظاهری در برابر علوم حقیقت و عرفان و تأکید بر انحصار فراچنگ آوردن معارف الهی با سیر و سلوک و کسب نزاهت باطن و اشاره به اینکه شماری از معارف الهی و قرآنی، تنها در سایه شهود برای او حاصل آمده در کنار پافشاری بر این نکته که مفسرانی همچون زمخشری و بیضاوی تنها از کرانه قرآن توشه‌ای بس اندک برگرفته‌اند،^۳ همگی نشان از جایگاه سلوک و عرفان در اندیشه او و تأثیر آن در تفسیر او دارد. و از آنجاکه قرآن، دستیابی به معارف خود را در انحصار پاک‌نهادان می‌داند،^۴ جای شگفتی ندارد که در تفسیر صدرالمتألهین به کرانه‌هایی از معارف قرآن برخوردیم که تنها زینبده

(۱) رک: فصل اول، نگاهی به زیستنامه و اندیشه‌های صدرالمتألهین.

(۲) رک: فصل اول، نگاهی کوتاه به زیستنامه و اندیشه‌های صدرالمتألهین.

(۳) رک: فصل چهارم مبانی فهم و تفسیر آیات از نگاه صدرالمتألهین.

(۴) آیه شریفه: ﴿لَا يَشْفَعُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ﴾ (سوره رافعه، آیه ۷۹) ناظر به این نکته است.

نهاد پیراسته و ریاضت‌پیشه صدرالمতآلهین است.

نگارنده از سال ۱۳۷۸ با اعلام برگزاری همایش جهانی حکیم ملاصدرا و فراخوان مقالات پژوهشی، با این تفسیر آشنا شده و مطالعه و بررسی آن را در دستور کار خود قرار داد. در این بررسی به دو نکته اساسی برخوردیم: نخست آنکه تفسیر ملاصدرا از نظر برخورداری از معارف بلند و ژرف قرآنی در مقایسه با سایر تفاسیر شیعه و اهل سنت، اگر نگوییم بی‌نظیر، کم‌نظیر است. دوم آنکه برغم غنای برخوردستایش این تفسیر، تاکنون کاری درخور - اگر نگوییم هیچ کاری - در معرفی آن انجام نگرفته است. ازاینرو هر چه بیشتر در کنکاش در این تفسیر پرداختیم، اشتیاقم نسبت به آن افزون‌تر شد.

باتوجه به گستردگی مباحث تفسیری و معارفی طرح‌شده در این تفسیر و نیز به سبب محدودیت مقالات علمی، حاصل بخش اندکی از این بررسی را در قالب مقاله‌ای با عنوان «قرآن و زبان نمادین» به آن همایش ارائه نمودم.^۱ اما پس از آن همواره مترصد فرصتی مناسب بودم تا با بررسی همه‌جانبه این تفسیر آن را به جامعه علمی و فرهنگی معرفی نمایم. تا آنکه ضرورت تدوین رساله مقطع دکترای این فرصت مناسب را در اختیارم گذاشت تا با پیشنهاد بررسی این تفسیر، پژوهش نیمه‌کاره پیشین خود را به سامان برسانم. آنچه اینک با عنوان «مکتب تفسیری صدرالمতآلهین با عنایت الهی فراهم آمده، حاصل کنکاشی مستمر و مطالعه همه‌جانبه پیرامون این تفسیر گرانسنگ است. گرچه بدلیل محدودیت حجم رساله، از انعکاس بخش‌های قابل توجه پژوهش خود، بازماندم، اما در طی فصول آن، کوشیدم تصویری روشن از روش، گرایش و مبانی تفسیری صدرالمতآلهین به دست دهم. با این حال بسبب جایگاه تأثیرگذار شخصیت صدرالمতآلهین و نیز نگرش‌های عمیق او در زمینه‌های مختلف علوم اسلامی و بویژه تفسیر

(۱) این مقاله بطور کامل در فصلنامه معرفت سال نهم، شماره سوم (۳۵) منعکس شد و خلاصه آن در مجموعه مقالات همایش جهانی حکیم ملاصدرا، ج ۱۲ به چاپ رسیده است.

پژوهشهای علمی دیگر از این دست را مناسب بلکه ضروری می‌دانم.

اهمیت تحقیق

بررسی و معرفی تفسیر صدرالمآلهین از سه جهت دارای اهمیت است:

۱. باذعان بسیاری از صاحب‌نظران، صدرالمآلهین بسان فارابی، ابن‌سینا و خواجه نصیرالدین طوسی از برجسته‌ترین و درعین حال تأثیرگذارترین چهره‌های علمی جهان اسلام در چهار سده اخیر است.^۱ او با بنیانگذاری حکمت متعالیه، ضمن سامان بخشیدن و تنسیق اندیشه‌های فلسفی، کلامی، عرفانی و وحیانی پیش از خود، که غالباً در ستیز با یکدیگر قلمداد می‌شدند، با برجای‌گذاشتن آثاری ارزشمند همچون اسفار اربعه، مسیر عقلانیت دینی را پس از خود برای آیندگان هموار ساخت. بگونه‌ایکه به تعبیر مرحوم مظفر، اندیشه‌وران پس از او از این جهت مباهات کردند که به ژرفای اندیشه‌های صدرالمآلهین راه یافته و توفیق شرح و تبیین آنها را یافته‌اند.^۲

صدرالمآلهین افزون بر ارائه بدیع‌ترین اندیشه‌ها در عرصه تبیین عقلانی دین، با تدوین تفسیر قرآن و نیز شرح بر اصول کافی، تبحر و آگاهی عمیق خود را در زمینه تفسیر متون وحیانی (قرآن و سنت) به اثبات رساند.

بدون تردید، بازشناخت اندیشه‌های چنین اندیشه‌وری فرزانه، آنهم در عرصه‌ای همچون تفسیر - که تاکنون کاری درخور درباره آن انجام نیافته است - ضمن بدست دادن اندیشه‌های صدرالمآلهین، ما را با میزان نقش‌آفرینی این اندیشه‌ها در تفاسیری که پس از تفسیر او تدوین یافته، آشنا می‌سازد.

۲. تفسیر صدرالمآلهین متأثر از اندیشه‌های فلسفی و عرفانی پدیدآورنده آن، از

(۱) ر.ک: فصل اول، نگاهی به زیست‌نامه و اندیشه‌های صدرالمآلهین، صدرالمآلهین از نگاه دانشوران.

(۲) الاسفار الاربعه، ج ۱، ص ۳. (مقدمه)

شناخته شده‌ترین تفاسیر شیعه، با برخورداری از گرایش فلسفی و عرفانی بشمار می‌آید. از اینرو با معرفی عمیق آن، به پرسشهای مهمی در زمینه رهیافت گرایش فلسفی و عرفانی در تفاسیر شیعه می‌توان پاسخ گفت. نظیر آنکه آیا گرایش عرفانی در تفسیر صدرالمتألهین بعنوان نماد این گرایش در میان تفاسیر شیعه - از اصول و مبانی پذیرفته شده‌ای پیروی می‌کند، یا آنکه بسان برخی دیگر از تفاسیر عرفانی، همچون تفسیر ابن عربی^۱، با آمیزه‌ای از تفسیر به رأی و غیر همسو با اهداف قرآن همراه است؟ آیا صدرالمتألهین فلسفه را به خدمت تفسیر می‌گیرد یا بعکس، قرآن و تفسیر آن در خدمت مبانی فلسفی قرار گرفته است؟ اینها پرسشهای مهمی است که در این پژوهش به آنها پاسخ داده شده است.^۲

۳. بسیاری از اندیشه‌های قرآنی صدرالمتألهین، بدیع و راهگشا بوده و پاسخ شمار قابل توجهی از پرسشها و ابهامها در عرصه قرآن‌شناسی را بدست می‌دهد. بخش قابل توجهی از این اندیشه‌ها در این کتاب مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. بعنوان مثال دیدگاه صدرالمتألهین درباره حقیقت ماورایی قرآن، وحدت مفهومی وحی و تکرر مراتب آن و نیز تحلیل ماهیت آن براساس نظریه «عکس» یا «انتقاش»^۳، ضرورت توجه به روایات در تفسیر باطنی آیات، لزوم اهتمام به مدالیل ظاهری آیات و عدم خروج از آنها بدون برخورداری از برهان روشن^۴ از نمونه‌هایی است که در این زمینه می‌توان برشمرد.

۱) دیدگاههای تفسیری محی الدین ابن عربی در فتوحات مکیه و نصوص الحکم منعکس شده است. درباره انتساب کتاب تفسیر القرآن الکریم به ابن عربی تشکیک جدی وجود دارد. ر.ک: التفسیر والمفسرون فی ثوبه القشيب، ج ۲، ص ۵۷۲ - ۵۷۴.

۲) فصلهای گرایش عرفانی و گرایش فلسفی در تفسیر صدرالمتألهین در این کتاب برای این هدف تدوین شده است.

۳) ر.ک: فصل سوم، تحلیل ماهیت وحی؛ حقیقت ماورایی قرآن.

۴) ر.ک: فصل چهارم، مراتب فهم قرآن.

پیشینه تحقیق

براساس فحص و استفسار نگارنده، افزون بر فقدان کتاب مستقل در معرفی محتوایی تفسیر صدرالمآلهین، در کتابهایی که به معرفی تفاسیر و روشهای تفسیری اختصاص یافته یا نامی از این تفسیر برده نشده^۱ و یا بصورت گذرا به معرفی آن بسته شده است.^۲ در این جا لازم می‌دانم که از دکتر سید حسین نصر یاد کنم که در کنار تلاشهای قابل تحسین خود در معرفی صدرالمآلهین به جهانیان در کتاب صدرالمآلهین شیرازی و حکمت متعالیه با اختصاص فصلی خاص، به معرفی اجمالی تفسیر صدرالمآلهین پرداخت.^۳ بدین جهت در معرفی بیرونی و درونی این تفسیر نظیر روش و گرایش تفسیری، یا مبانی فهم و تفسیر قرآن از نگاه صدرالمآلهین، از منابعی که بطور مستقیم به این مباحث پرداخته باشند، بهره‌ای نداشته‌ام. با اینحال، کوشیدم نظرگاههای صاحب نظران را از لایلای نوشته‌های مختلف گرد آورده و در معرفی هر چه بهتر این تفسیر منعکس سازم. از این رو به همه این نگاشته‌ها، دیدگاهها و صاحبان آنها ارج می‌گذارم و برای همه آنان، پاداش اخروی را آرزو می‌کنم.

روش و مشکلات تحقیق

بررسی و معرفی تفسیر صدرالمآلهین براساس سه محور بنیادین دنبال شده است:

۱. معرفی محتوایی تفسیر: برای دستیابی به این هدف سرتاسر تفسیر ملاصدرا را بصورت مکرر مورد مطالعه قرار داده و ضمن فیش برداری از مباحث کتاب، محورهای اساسی تفسیر را مشخص و برای هر محور مهمترین نمونه‌ها را برای نقد و بررسی برگزیدم. برای غنای مباحث، به

(۱) کتابهای التنبیر والمفسرون، ذهبی والتفسیر والمفسرون فی توبه الفشیب استاد معرفت از این دست می‌باشند. البته استاد معرفت در توجیه این کتاب مباحث بیشتری در معرفی تفسیر صدرالمآلهین آورده‌اند. ر.ک: تفسیر و مفسران، ج ۲، ص ۴۲۸ - ۴۴۴.

(۲) کتابهای طبقات مفسران شیعه، ج ۳، ص ۱۲۷ - ۱۳۰ و المفسرون حیاتهم و منهجهم، ص ۳۱۳ - ۳۱۴ از این دست می‌باشند.

(۳) ر.ک: صدرالمآلهین شیرازی و حکمت متعالیه، فصل هفتم، ص ۲۰۱ - ۲۱۹.

برخی دیگر از آثار صدرالمآلهین بویژه کتاب اسفار مراجعه کردم.

۲. تبیین گرایش و مبانی تفسیری صدرالمآلهین: بدین منظور ضمن امعان نظر به این مباحث در تفسیر صدرالمآلهین، از نگاشته‌های مرتبط با هر یک از موضوعات مورد بحث، بهره جستیم. بعنوان نمونه، برای آنکه روشن سازم نقش ذوق و مکاشفه در فهم و تفسیر قرآن از نگاه صدرالمآلهین تا چه میزان است، به کتابهای متعددی برای تبیین مفهوم شهود و مکاشفه و معیارهای صحت و سقم آن مراجعه نمودم.^۱

۳. معرفی شخصیت و جایگاه علمی صدرالمآلهین: گذشته از ضرورت توجه به زیستنامه پدیدآورنده این تفسیر در ضمن معرفی آن که در هر تحقیقی از این دست متداول است، عظمت شخصیت و نیز دیدگاههای متفاوتی که در ستایش و یا نقد این شخصیت فرزانه از سوی بسیاری از صاحب نظران ارائه شده، مراجعه گسترده به منابع مرتبط را ضروری ساخت. بدین جهت افزون بر کتب شرح حال نگاری، شماری دیگر از آثار مرتبط را مورد مطالعه قرار دادم.

برای تحقق آرمان پژوهش در محورهای سه گانه پیشگفته، ضمن مراجعه به بنیاد حکمت اسلامی صدرا، از کتابخانه‌های مختلف از قبیل: کتابخانه فرهنگ و معارف قرآن، کتابخانه تاریخ اسلام و ایران، کتابخانه پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، کتابخانه مدینه العلم، کتابخانه تخصصی علوم قرآن و حدیث و ... و نیز برخی از نرم افزارهای مرتبط، همچون نرم افزار المعجم الفقهی؛ المعجم العقائدی و ... بهره وافر بردم.

گزارش اجمالی فصول کتاب

از آنجاکه این کتاب به منظور بررسی و معرفی مکتب تفسیری صدرالمآلهین فراهم آمده، برای دستیابی به این هدف مباحث آن در شش فصل تنظیم شده است.

در فصل نخست به بررسی زیستنامه صدرالمآلهین و اندیشه‌های او پرداختیم و ضمن برشمردن ادوار حیات، اساتید و شاگردان و آثار ملاصدرا، مهمترین نقدهایی که به شخصیت

(۱) رک: فصل چهارم، مبانی فهم و تفسیر آیات از نگاه صدرالمآلهین نقش ذوق و مکاشفه در فهم و تفسیر قرآن.

و اندیشه‌های او شده، مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.

فصل دوم به معرفی روش تفسیری صدرالمآلهین اختصاص یافته است. در این فصل ضمن ارائه اطلاعات اولیه درباره مجلدات و چاپهای تفسیر، منابع صدرالمآلهین در تفسیر و چگونگی طرح مباحث تفسیری اعم از مباحث ادبی، اسباب نزول، قرائات و ... مورد بررسی قرار گرفته است. پاسخ به این شبهه که تفسیر صدرالمآلهین آیا تفسیر، تحمیل یا تطبیق است و دفاع از نظریه تطبیق از مباحث بسیار مهم این فصل است.

در فصل سوم شماری از اندیشه‌های قرآن شناخت (علوم قرآنی مصطلح) صدرالمآلهین نظیر: حقیقت قرآن، ماهیت وحی، ظاهر و باطن، انعکاس یافته است.

در فصل چهارم مبانی فهم و تفسیر قرآن از نگاه صدرالمآلهین مورد بررسی قرار گرفته است. مراتب فهم، بررسی نقش روایات در تفسیر، نقش ذوق و مکاشفه در فهم و تفسیر قرآن و ضرورت استناد به ظواهر و مدالیل ظاهری آیات از مباحث اساسی این فصل است که بعنوان مبانی فهم برشمرده شده‌اند.

در فصل پنجم ضمن ارائه مباحثی درباره مفهوم گرایش عرفانی و دیدگاهها در دفاع یا رد تفسیر عرفانی و معیارهای تفسیر عرفانی صحیح، ده مورد از تفسیر عرفانی صدرالمآلهین، مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. در این فصل تبیین شده که بارزترین گرایش در تفسیرگرایش عرفانی است و گرچه تفسیرهای عرفانی او عموماً با نقدهایی روبرو است، اما به هر روی با اهداف و مقاصد قرآن همسو است.

فصل ششم به بررسی گرایش فلسفی، بعنوان دومین گرایش مشهود در تفسیر ملاصدرا اختصاص یافته است. در این فصل، ضمن تبیین جایگاه فلسفه و فلاسفه از نگاه صدرالمآلهین، نمونه‌هایی از تفسیر فلسفی او در محورهای خداشناسی و معادشناسی، انعکاس یافته است. از مباحث این فصل بدست می‌آید که صدرالمآلهین بیشتر در صدد برقراری همسویی میان قرآن

و فلسفه یعنی همان نظریه تطبیق است، هر چند ممکن است در مواردی دچار اشتباه شده باشد. در تمام مباحث کتاب نمونه‌های عینی از تفسیر صدرالمتألهین انعکاس یافته است.

تقدیر و تشکر

از خداوند توفیق‌آفرین بسبب بفرجام رسیدن این پژوهش که در خدمت قرآن فراهم آمده سپاسگزارم و امیدوارم در شمار آن دسته از پژوهشهای قرآنی بحساب آید که در جهت رضایت الهی تدوین یافته و پاداش اخروی را انتظار می‌برند. و از اساتید محترم حجة الاسلام والمسلمین دکتر حجتی و حجة الاسلام والمسلمین مهدوی‌راد و نیز دکتر مجید معارف و دکتر محمدحسین برومند بدلیل تشویقها، حمایتها و راهنمایی‌هایشان، کمال تقدیر و تشکر دارم^۱ و نیز از همسر مهربان خود که در مدت نگارش این کتاب یار، همراه و غمخوار اینجانب بوده است، کمال امتنان دارم، و از خداوند مهربان توفیق روزافزون آنان را آرزو مندم.

در پایان از ریاست محترم بنیاد حکمت اسلامی صدرایه الله سید محمدخامنه‌ای که با لطف ویژه زمینه انتشار این اثر را فراهم آوردند، و نیز سایر دست‌اندرکاران این بنیاد تقدیر و تشکر می‌کنم.

۱۳۸۳/۴/۲۰

(۱) لازم بذکر است که کتاب حاضر پایان‌نامه مقطع دکترای ابن‌جانب در رشته علوم قرآن و حدیث است که در زمستان سال ۱۳۸۲ در دانشکده الهیات دانشگاه تهران دفاع از آن انجام پذیرفت.